

αράχνη

ΤΕΥΧΟΣ 2 - 2004

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ

HELLENIC CENTRE FOR RESEARCH
AND CONSERVATION OF ARCHAEOLOGICAL TEXTILES

Επιμέλεια έκδοσης:

Ίρις Τζαχίλη
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ιδρυτικά μέλη του Κέντρου:

Τζαχίλη Ίρις
Σπαντιδάκη Γιούλη
Πολυχρονιάδου Ελίζα

Βασικός συνεργάτης:

Christophe Moulhérat
Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France

Συνεργάτες:

Patricia dal Pra
Συντηρήτρια αρχαιολογικού υφάσματος, Γαλλία
Witold Nowik
Laboratoire de Recherche des Monuments Historiques
(LRMH), Γαλλία

ISSN 1790 – 1278

Καλλιτεχνική επιμέλεια:

Δημήτρης Κολύρης, Χρίστος Ντούσκος

Φωτογραφία εξωφύλλου:

Ορυκτοποιημένο ύφασμα από τη Γλυφάδα. 3ος αι. μ.Χ.

Περιεχόμενα

Contents

Προλεγόμενα	4	Introduction
<hr/>		
Γ. Σπαντιδάκη και C. Moulhérat Υφάσματα Αττικής	5	Y. Spantidaki and C. Moulhérat, <i>Textiles from Attica</i>
<hr/>		
Ι. Τζαχίλη «Πτυχώσεις» Συνέδριο και έκθεση	14	I. Tzachili “Ptychoseis” <i>Conference and Exhibition</i>
<hr/>		
C. Moulhérat, Γ. Σπαντιδάκη και Ί. Τζαχίλη Υφάσματα, δίχτυα, σπάγκοι, κλωστές από το Ακρωτήριο Θήρας	15	C. Moulhérat, Y. Spantidaki and I. Tzachili <i>Textiles, nets, strings, threads</i> <i>from Akrotiri, Thera</i>
<hr/>		
Δραστηριότητες του Κέντρου το 2004	20	Activities in 2004

Προλεγόμενα

Η δεύτερη χρονιά λειτουργίας του Κέντρου ήταν από πολλές πλευρές θετική. Συνεχίστηκε η έρευνα και η μελέτη των υφασμάτων Αττικής, τα οποία συνεχώς πολλαπλασιάζονται με τις νέες ανασκαφές. Τα υπολείμματα υφασμάτων προέρχονται κυρίως από νεκροταφεία. Οι έρευνες δίνουν καρπούς: πολλά νέα στοιχεία εμφανίζονται ή επιβεβαιώνονται παλαιότερα (βλ. άρθρο Σπαντιδάκη - Moulhérat). Πρόκειται για μικρές ενδείξεις, θραύσματα πληροφοριών θα μπορούσαμε να πούμε, αντίστοιχες με τα μικρά υφασμάτινα σπαράγματα που σώζονται. Τα αρχαιολογικά υφάσματα είναι υλικό εντελώς κατακερματισμένο τόσο ως προς την φυσική του υπόσταση όσο και ως γνωστικό αντικείμενο. Διότι και οι γνώσεις μας για αυτήν την πλευρά του αρχαίου πολιτισμού είναι επίσης κατακερματισμένες και σε μεγάλο βαθμό αλληλοκαλυπτόμενες μεν, όχι όμως πάντα αλληλοσυμπληρούμενες ενώ καμιά φορά είναι και αλληλοσυγκρούμενες. Για την παραγωγή των υφασμάτων οι διάσπαρτες πληροφορίες εκτός από τα αρχαιολογικά σπαράγματα υφασμάτων, προέρχονται από αγγειογραφίες, γλυπτά ή κείμενα. Είναι δηλαδή πληροφορίες από διαφορετικά ερευνητικά πεδία που διαθέτουν όλα δικούς τους κώδικες και μεθοδολογία. Χρειάζεται υπομονή και δουλειά για να γεμίσει το κενό, να συγκεντρωθούν οι πληροφορίες από τα κατάλοιπα των υφασμάτων και να διασταυρωθούν με τις άλλες πηγές. Έτσι σιγά-σιγά γίνονται εφικτές οι συνθέσεις και ελπίζουμε ότι θα οδηγηθούμε σε μία ανασύνθεση της τέχνης των αρχαίων υφασμάτων που με τη σειρά της θα φωτίσει τις ιστορικές πλευρές αυτής της παραγωγής, με την αισθητική, τους συμβολισμούς και τις μεταφορικές της χρήσεις.

Το πεδίο μελετών το 2004 διευρύνθηκε με τα υφάσματα και τις κλώστινες συνθέσεις από το Ακρωτήρι Θήρας. Και πάλι τα στοιχεία είναι λίγα, αλλά ποικίλα, και φωτίζουν άγνωστες πλευρές της καθημερινότητας (π.χ. πώς φυλάσσονταν αντικείμενα

από χαλκό) όπως και άγνωστες τεχνικές (πίλοι από φυτική μάζα, ενώ ως τώρα γνωρίζαμε μόνο αυτούς από μαλλί) για τις οποίες ήμασταν εντελώς ανυποψίαστοι (βλ. άρθρο Σπαντιδάκη, Moulhérat και Τζαχίλη στο παρόν τεύχος). Στην περίπτωση της Θήρας λόγω των εξαιρετικών συνθηκών διατήρησης υπάρχουν πληροφορίες και για την θέση της υφαντικής μέσα στον οικισμό γενικότερα.

Τα μικρά σπαράγματα που σώζονται ορυκτοποιημένα ή όχι, είναι υλικό δύσκολα προσπελάσιμο. Χρειάζεται μακρά και επίπονη δουλειά στο στερεοσκόπιο και στο μικροσκόπιο και επομένως χρειάζονται ειδικευμένα όργανα. Γι' αυτό ένα σημαντικό τμήμα της προσπάθειας του Κέντρου διοχετεύθηκε στην απόκτηση εξοπλισμού. Εδώ πρέπει να αναφερθεί η βοήθεια που λάβαμε από το Ίδρυμα Κωστοπούλου με την οποία αγοράστηκε ένα μικροσκόπιο (Nikon Eclipse 50i). Ήταν κρίσιμη για τη συνέχιση του έργου μας. Εκφράζουμε τις ειλικρινέστατες μας ευχαριστίες. Έτσι πλέον το Κέντρο διαθέτει ένα επαρκές μικρό εργαστήριο όπου διεξάγεται το μεγαλύτερο τμήμα των ερευνών μας.

Η δραστηριότητα του Κέντρου παρουσιάζεται στη σελίδα 20. Ας αναφερθεί εδώ η πολύτιμη βοήθεια της Αθηνάς Χιώτη. Κάνοντας τον απολογισμό μας σε προσωπικό επίπεδο ας αναφέρουμε μερικές γενικές εντυπώσεις. Σε γενικές γραμμές είμαστε πιο αισιόδοξοι αυτή τη χρονιά. Η έρευνα δίνει όντως αποτελέσματα και τα υφάσματα προς μελέτη πληθαίνουν συνεχώς. Η πρώτη δουλειά του Κέντρου, η συλλογή και η αξιοποίηση του πρωτογενούς υλικού προχωρεί καλά. Το Κέντρο μας έως τώρα ανταποκρίνεται. Διαφαίνονται βέβαια και οι κίνδυνοι: δουλεύουμε πολύ για να τα βγάλουμε πέρα με το νέο υλικό, αλλά ίσως λιγοστεύει ο χρόνος που έχουμε για να το εντάξουμε στο αρχαιολογικό και ιστορικό του πλαίσιο. Οι στόχοι για το 2005 είναι να ανταποκριθούμε και στα δύο αυτά αιτήματα.

Υφάσματα Αττικής

Γιούλη Σπαντιδάκη και Christophe Moulh erat

Συνεχίστηκε το 2004 η μελέτη των υφασμάτων που προ ρχονται από την Αττική. Προ ρχονται από τάφους, μολονότι τα ταφικά περιβάλλοντα δεν προσφέρουν τις κατάλληλες συνθήκες για τη διατήρηση των οργανικών ινών. Η μελέτη συνεχίζεται αλλά ήδη προκύπτουν στοιχεία τόσο για τα τεχνικά χαρακτηριστικά των υφασμάτων (πρώτες ύλες, τρόποι ύφανσης, βαφές) όσο και για τα ταφικά  θιμα της εποχής. Σύμφωνα με τα ευρήματα, τα υφάσματα συμμετείχαν στο τελετουργικό της ταφής,  να θέμα  χι ακόμη μελετημένο. Εδώ θα αναφερθούμε στις προκαταρκτικές μελέτες για τέσσερα από αυτά: το ύφασμα από τον Μαραθώνα, τα πολύ σημαντικά σπαράγματα από το Μαρούσι, το ύφασμα από το νεκροταφείο του 4ου αιώνα από το Ελληνικό και το ύφασμα ρωμαϊκών χρόνων από τη Γλυφάδα, ορυκτοποιημένο στο εσωτερικό κεραμικού καλύμματος τάφου.

Μαραθώνας

Το ύφασμα βρέθηκε σε παιδική ταφή καύσης (τάφος 17) νεκροταφείου του 5ου αιώνα στον χώρο του κωπηλατοδρομίου. Τα υπολείμματα της καύσης βρίσκονταν μέσα σε τεφροδόχο λέβητα. Υπεύθυνη ανασκαφ ας ήταν η κα Μ. Οικονομάκου από τη Β΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων. Τα ευρήματα σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά.

Μερικά σπαράγματα υφάσματος βρέθηκαν ορυκτοποιημένα στην εσωτερική όψη του λέβητα σε  μεση επαφή με τα οστά (εικ. 1). Οι διαστάσεις του

μεγαλύτερου είναι 0,012 επί 0,015 μ. (εικ. 2, 3, 4). Τα σπαράγματα δεν  σωζαν καμία παρυφή και  τσι ήταν δύσκολος ο καθορισμός του προσανατολισμού τους. Τελικά ως στημόνια θεωρήθηκαν οι πιο ευθύγραμμες κλωστές. Η παρατήρηση σε ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης  δειξε ότι πρόκειται για λινό ύφασμα (εικ. 5) απλής ύφανσης με περίπου 16 κλωστές ανά εκατοστό και στις δύο διευθύνσεις. Οι κλωστές είναι μονόκλωνες με στρέψη z και μέση διάμετρο 300 μm. Τα στημόνια εμφανίζουν διαφορές στο πάχος τους και τα υφάδια παρουσιάζουν  ντονη στρέψη. Αυτό είναι και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτού

Εικόνα 1 (σελ. 5):
Υφασμα από τον Μαραθώνα, ορυκτοποιημένο στο εσωτερικό λέβητα. Είναι εμφανής η παρουσία των οξειδίων αζουρίτη στα οποία οφείλεται η ορυκτοποίηση του υφάσματος.

Εικόνες 2, 3, 4:
Το ύφασμα από το Μαραθώνα σε μεγέθυνση (πραγματικές διαστάσεις 0,012μ. Χ 0,015μ. Στις λεπτομέρειες (3, 4) φαίνεται η διαφορά πάχους καθώς και η στρέψη z των κλωστών.

Εικόνα 5:
Υφασμα από το Μαραθώνα. Φωτογραφία ηλεκτρονικού μικροσκοπίου σάρωσης. Φαίνονται οι λινές ίνες κατά μήκος κυλινδρικές με κόψεις και με τα χαρακτηριστικά εξογκώματα. Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France.

Figure 1 (page 5):
Mineralised textile from Marathon in the inner side of a lebes. After the cremation the bones were wrapped with the textile and put inside the lebes.

Figures 2,3, 4:
Details of the textile from Marathon (actual size 0012m. Χ 0015m.). In fig. 3 and 4 the differences of size and twisting between warps and wefts are clearly visible.

Figure 5:
SEM photograph showing the linen fibers. Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France.

του σπαράγματος. Τα έντονα στριμμμένα υφάδια δίνουν στο ύφασμα μία κατασκή όψη. Πιθανότατα έτσι έγιναν τα υφάσματα μερικών ενδυμάτων με κατασκή όψη όπως τα γνωρίζουμε από πολλά αγάλματα αρχαϊκών Κορών (εικ. 5). Σιγά - σιγά όσο θα διασαφηνίζονται τέτοια τεχνικά στοιχεία τόσο και τα μυστικά της όψης των ρούχων θα γίνονται πιο κατανοητά.

Από ό, τι φαίνεται τα οστά και τα υπολείμματα της καύσης του παιδιού τυλίχτηκαν στο ύφασμα του οποίου έχουμε τα σπαράγματα και τοποθετήθηκαν μέσα στον χάλκινο λέβητα που σκεπάστηκε με κεραμική λεκανίδα τοποθετημένη ανάποδα. Κατόπι ο λέβητας μπήκε και αυτός στον τάφο.

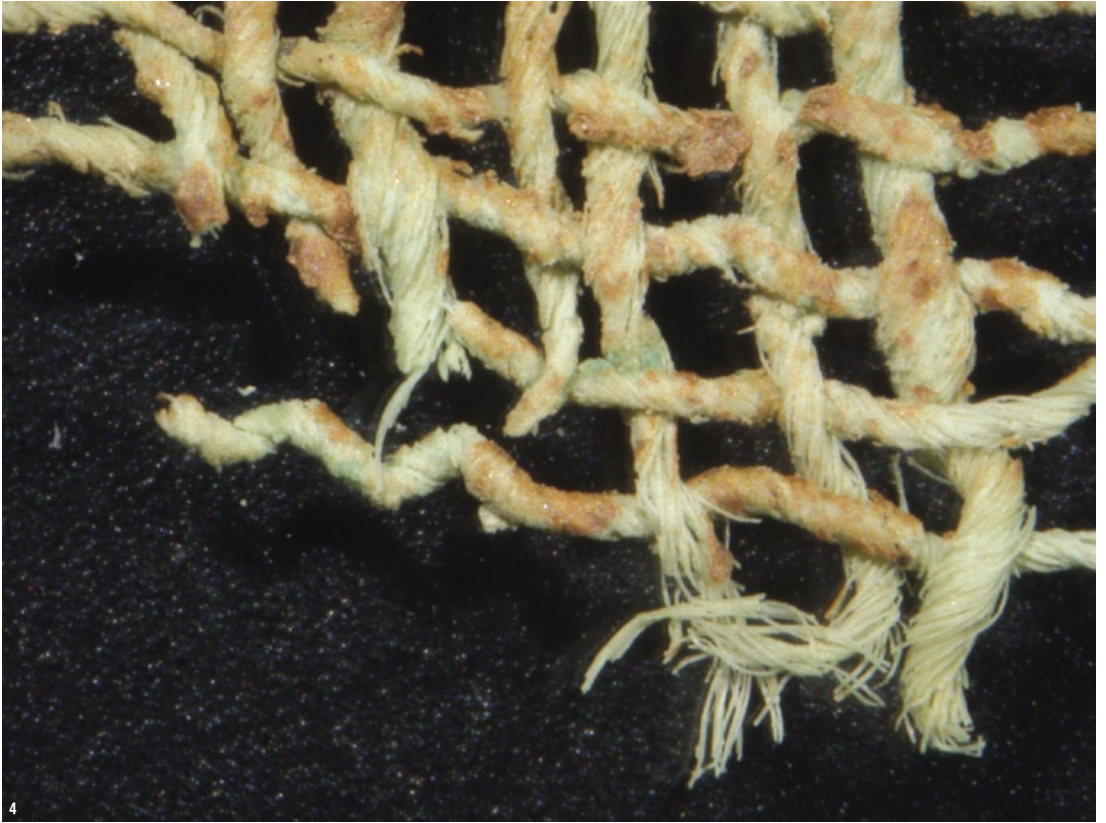
Για την παραχώρηση της αδείας μελέτης και τη διευκόλυνση στο Μουσείο Πειραιώς ευχαριστούμε θερμά την διευθύντρια Μ. Αξιώτη και την αρχαιολόγο Μ. Οικονομάκη. Η στερέωσή του έγινε από τη συντηρήτρια Τζένη Δρόσου.

Ύφασμα από το Ελληνικό

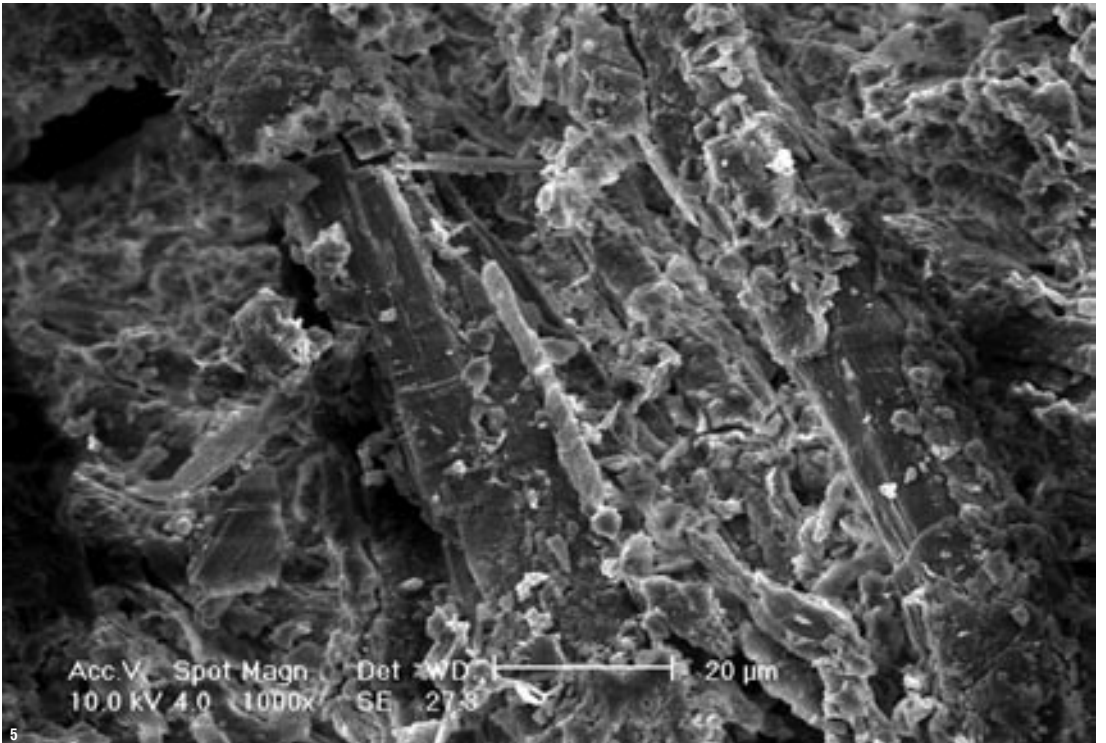
Πρόκειται για τμήμα υφάσματος που προέρχεται από σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε σε σχέση με τις εργασίες του αμαξοστασίου των τραμ. Η ανασκαφή έγινε υπό την ευθύνη της αρχαιολόγου κ. Ντίνας Καζά. Αποκαλύφθηκε νεκροταφείο του 4ου π.Χ. αιώνα. Μέσα σε λίθινη κάλπη βρέθηκε χάλκινη υδρία στο εξωτερικό της οποίας υπήρχαν σπαράγματα υφάσματος ορυκτοποιημένα (εικ. 7). Τα σπαράγματα αυτά βρίσκονταν κάτω από τον ώμο της υδρίας. Η συντηρήτρια κ. Τατιάνα Παναγοπούλου απέσπασε ένα τμήμα σπαράγματος προς μελέτη, μήκους 0.018 μ. πριν την προσθήκη στερεωτικού (εικ. 9). Τα μεγαλύτερα κομμάτια υφάσματος έχουν μείνει στην υδρία (εικ. 8). Όλα τα ευρήματα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά.

Το ύφασμα είναι λινό με περίπου 24 κλωστές ανά εκατοστό και έχει διαπλοκή απλής ύφανσης (εικ. 9). Οι κλωστές με διάμετρο 200 μm είναι μονόκλωνες με μέτρια στρέψη z. Στην περίπτωση του Ελληνικού δεν βρέθηκαν ίχνη υφάσματος στο εσωτερικό της υδρίας. Η εναπόθεση του υφάσματος έγινε εξωτερικά και τύλιγε το κέντρο της υδρίας μόνο.

Για την άδεια μελέτης και τις διευκολύνσεις στο Μουσείο Πειραιώς ευχαριστούμε θερμά την κα Ντ. Καζά.

4

5

Μαρούσι

Τα σπαράγματα υφασμάτων προέρχονται από σωστική ανασκαφή επ' ευκαιρία της κατασκευής της Αττικής Οδού στη θέση Πέλικα. Υπεύθυνος αρχαιολόγος ήταν ο κ. Δ. Σκιλάρντι ο οποίος είχε την καλωσύνη να μας επιτρέψει να μελετήσουμε το εύρημα, παρέχοντας τις σχετικές διευκολύνσεις. Την συντήρηση ανέλαβε η κα Τατιάνα Παναγοπούλου.

Η ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε σε νεκροταφείο του 5ου αιώνα π.Χ έφερε στο φως στις 23/7/2001 μια μαρμάρινη κάλλη που περιείχε χάλκινο λέβητα με τα υπολείμματα οστών προερχομένων από καύση. Στο εσωτερικό του λέβητα εντοπίστηκαν ορυκτοποιημένα, τρία λινά υφάσματα διαφορετικής λεπτότητας και τρόπου κατασκευής, σε επαφή μεταξύ τους (εικ. 11, 12, 13, 14). Το ένα από τα ιδιαίτερα λεπτά σπαράγματα είναι βαμμένο με πορφύρα από θαλασσινά κογχύλια *Murex* όπως αποδείχθηκε μετά από αναλύσεις στο *Laboratoire de Recherche des Monuments Historiques, Champs-sur-Marne* (εικόνα 15). Ένα άλλο σημαντικό τεχνικό χαρακτηριστικό είναι ότι διατηρείται τμήμα της αρχικής παρυφής, η οποία συνδέει το ύφασμα με τον κάθετο αργαλειό με βάρη, τον παραδοσιακό αργαλειό της κλασικής Ελλάδας.

Λόγω του μικρού μεγέθους των καταλοίπων ορισμένων από αυτά τα υφάσματα και κυρίως της εξαιρετικά εύθραυστης κατάστασης της διατήρησής τους η μελέτη τους παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Ωστόσο το εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό και δεν έχει μελετηθεί ακόμη πλήρως. Εντοπίζεται με βεβαιότητα η βαφή με πορφύρα και αποδεικνύεται πέραν πάσης αμφιβολίας το είδος του αργαλειού όπου κατασκευάστηκε. Αλλά και το γεγονός ότι τα υπολείμματα καύσης τυλίχτηκαν σε ύφασμα τριών διαφορετικών υφάνσεων εκ των οποίων ένα μόνο ήταν βαμμένο πορφύρα, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Ήταν ένα ύφασμα ραμμένο από διάφορα κομμάτια, ή ήταν τρία ξεχωριστά; Πώς τύλιγαν τα πιο σεβάσμια υπολείμματα από το σώμα του αγαπημένου νεκρού; Η μελέτη των υφαντικών σπαραγμάτων για άλλη μία φορά μας πλησιάζει σε έθιμα άμεσης μεταχείρισης της σορού του νεκρού.

Ύφασμα από τη Γλυφάδα

Πρόκειται για τάφο του 3ου- 4ου αι. μ. Χ. που ανασκάφηκε σε σωστική ανασκαφή στην τοποθεσία

Εικόνα 6:
Αρχαϊκή κόρη από την Ακρόπολη των Αθηνών (αρ. 670).
Τέλη του 6ου αι. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως.

Figure 6:
Archaic kore from Acropolis (n. 670). End of 6th cent. BC.
Athens, Acropolis Museum.

Αστέρια (υπεύθυνη αρχαιολόγος ήταν η κα Ντίνα Καζά την οποία ευχαριστούμε για την άδεια μελέτης του υφάσματος). Η ταφή δεν είναι καύση αλλά ενταφιασμός σε κεραμιδοσκεπή τάφο. Το ύφασμα σώθηκε ορυκτοποιημένο στην εσωτερική πλευρά της κεραμίδας. Σε τρεις περιοχές της διακρίνονται σπαράγματα υφάσματος (εικ. 17, 18). Η ύφανση είναι η απλή με ίδιο αριθμό στημονιών και υφαδιών ανά εκατοστό. Οι κλωστές είναι μονόκλωνες με στρέψη μέτρια και φορά z και στις δύο κατευθύνσεις. Η διάμετρος των κλωστών δεν είναι παντού σταθερή αλλά κατά τον ένα άξονα (ΟΧ) οι κλωστές είναι πιο χοντρές και φτάνουν το 1 χιλιοστό. Ενώ κατά τον δεύτερο άξονα (ΟΥ) είναι πιο λεπτές, πιο αραιές και έχουν διάμετρο κατά μέσον όρο 0,5-0,6 χιλ. Σε όλα τα σημεία η διάταξη με την οποία παρουσιάζονται τα νήματα στα σπαράγματα είναι η ίδια. Υπάρχει μία κατεύθυνση κλωστών η οποία είναι πιο ευθύγραμμη από την άλλη και απαντάται και στα τρία σημεία.

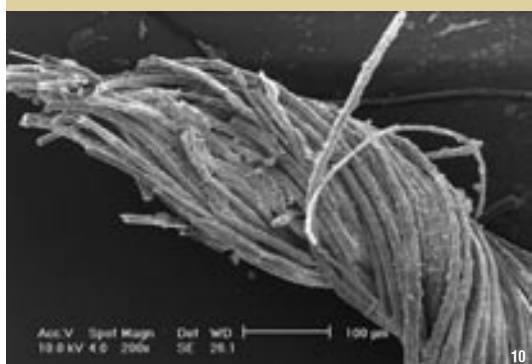

Εικόνες 7, 8:
Ελληνικό. Χάλκινη υδρία με ορυκτοποιημένα σπαράγματα υφάσματος από νεκροταφείο του 4ου αι. π.Χ.

Figures 7, 8:
Elliniko. Bronze hydria with mineralised textile fragments from a 4th cent. B.C. cemetery.

9

10

Εικόνα 9:
Ελληνικό. Σπάραγμα υφάσματος σε μεγέθυνση όπου φαίνεται η απλή ύφανση. Μήκος: 0,018μ.

Εικόνα 10:
Ελληνικό. Φωτογραφία ηλεκτρονικού μικροσκοπίου σάρωσης μίας λινής κλωστής μονόκλωνης στρέψης z. Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France.

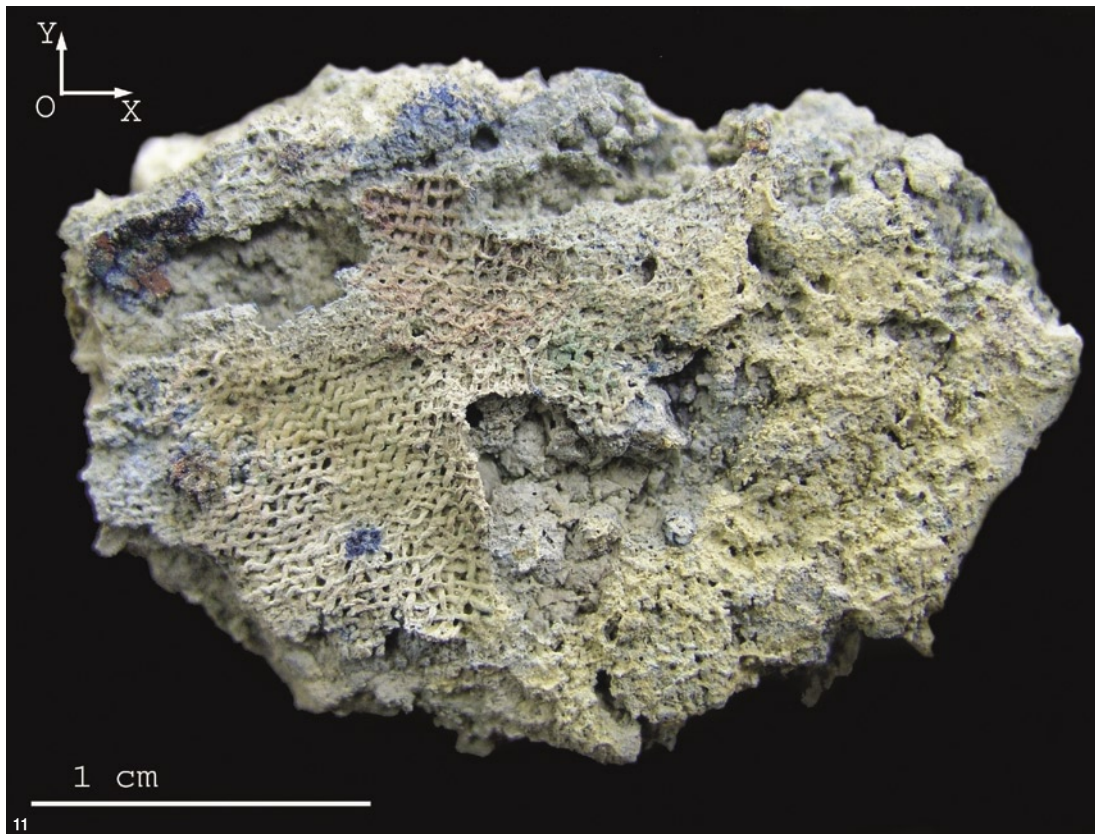
Figure 9:
Elliniko. Mineralised fragment of textile. Tabby weave.
Actual size 0.018m. length.

Figure 10:
Elliniko. SEM photograph of a linen thread, z twisted.
Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France.

Το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για μία στρώση του ίδιου υφάσματος.

Η κατάσταση διατήρησης είναι κακή. Το ύφασμα είναι ορυκτοποιημένο με ελάχιστη οργανική ύλη πράγμα που δυσκολεύει εξαιρετικά την ταύτιση των ινών. Παρ'όλα αυτά η εξέταση στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης έδειξε ότι οι ίνες είναι από μαλλί.

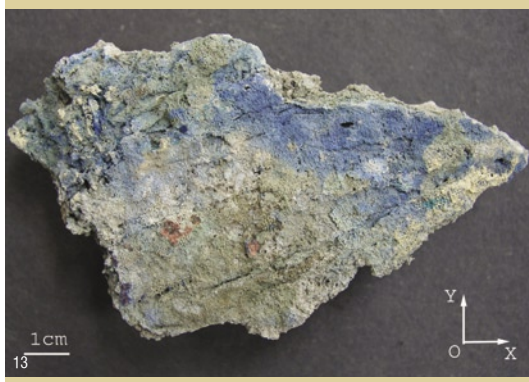
Επομένως ας υπογραμμίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του υφάσματος. Ο τάφος ανήκει σε άλλο πολιτισμικό περίγυρο και σε άλλη χρονική περίοδο από τα προηγούμενα υφάσματα. Κυρίως η διαφορά προκύπτει από το γεγονός ότι η ταφή από όπου προέρχεται το ύφασμα είναι ενταφιασμός και όχι καύση. Η σορός του νεκρού σκεπάστηκε με ένα ύφασμα. Μετά την απόθεση του σώματος στον τάφο αυτός καλύφθηκε με πλήλιο κάλυμμα και το ύφασμα άφησε εκεί τα ίχνη του. Επομένως βρισκόμαστε ενώπιον περίπτωσης όπου το ύφασμα δεν σώθηκε πλάι σε μέταλλο αλλά ορυκτοποιημένο σε κεραμικό, στην κεραμίδα που κάλυπτε τον τάφο. Το ύφασμα είναι μάλλινο, εύρημα αρκετά σπάνιο, που ίσως και αυτό ταυτίζεται με την αλλαγή στα ταφικά έθιμα. Ωστόσο ακόμη τέτοιες υποθέσεις είναι μόνο υποθέσεις διότι χρειάζονται και άλλα ευρήματα. Σχεδιάζεται μία έκδοση λεπτομερής με θέμα τα υφάσματα Αττικής.

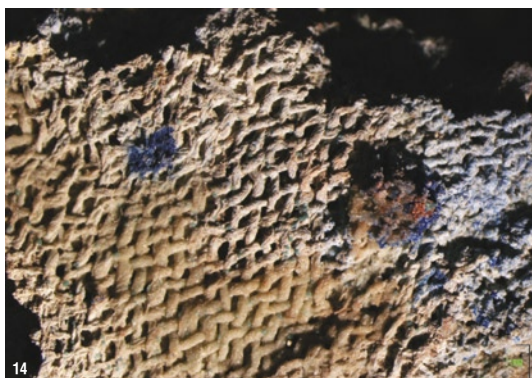
11

12

13

14

Εικόνες 11, 12, 13, 14:
Μαρούσι. Ορυκτοποιημένα σπαράγματα υφάσματος
από τάφο 5ου αι. π.Χ.

*Figures 11, 12, 13, 14:
Maroussi. Mineralised textile fragments from
a 5th cent. B.C. tomb.*

Εικόνα 15:
Μαρούσι. Λεπτομέρεια του σπαράγματος όπου φαίνεται η
βαφή από πορφύρα.

Εικόνα 16 και 17:
Γλυφάδα. Λεπτομέρεια του ορυκτοποιημένου υφάσματος
και κεραμικό κάλυμμα.

*Figure 15:
Detail of a textile fragment showing the porphyra dye.*

*Figure 16 and 17 :
Glyphada. Detail of the mineralized textile fragment
and the ceramic cover of the tomb.*

Y. Spantidaki
and C. Moulhérat:
"Textiles from Attica"
(Abstract)

In 2004 more textile finds from tombs of Attica were studied, which give evidence both for weaving techniques and burial customs.

A textile fragment from Marathon comes from a cremation burial of a child. The mineralized textile was found in the inner side of a bronze caldron together with the rests of the cremation. It was a linen tabby textile and the threads were z twisted (*figs. 1, 2, 3, 4, 5*). The most interesting fact is that the one set of threads, possibly the wefts, are more twisted than the others, and possibly this is why some archaic garments have a "curled" look. Another textile fragment was discovered mineralized in the external of a bronze hydria in Ellinikon in a 4th century cremation burial (*figs. 7, 8, 9, 10, 11*). It is a linen tabby weave with z twisted threads. The more interesting and puzzling piece was discovered in a 5th century burial in Maroussi. Inside a bronze caldron three textile fragments were preserved mineralized. They were of very fine fabric, of different sizes and in contact one with other. One of them was dyed with porphyra. A small part of the initial border was preserved testifying thus that the cloth has been woven in a warp-weighted loom (*figs. 12, 13, 14, 15*). The last one textile fragment is different. It was found mineralized in the inside of the ceramic cover of a roman inhumation burial in Glyphada (*figs. 16, 17*).

Πτυχώσεις: Έκθεση και συνέδριο Έρις Τζαχίλη

Το καλοκαίρι του 2004 έγινε στην Αθήνα μία μεγάλη έκθεση με γενικό θέμα την ένδυση και τίτλο: “Πτυχώσεις. Από το αρχαίο ελληνικό ένδυμα στη μόδα του 21ου αιώνα”. Αυτός ήταν και ο τίτλος του συνεδρίου που συνόδευε την έκθεση. Η έκθεση είχε πολύ μεγάλη επιτυχία. Το κοινό την αγάπησε και πράγματι η αισθητική της και η θεματολογία της συγκέντρωσαν μία ομόφωνη επιδοκιμασία. Το χαρακτηριστικό της ήταν η διαχρονικότητα και η οικουμενικότητα.

Περιλάμβανε ενδυμασίες με πτυχώσεις από τα αρχαία ελληνικά ιμάτια έως τις νεοελληνικές φουστανέλες καθώς και ενδύματα από την Εύβοια και την Κύπρο, από τη Δυτική Ευρώπη του 18ου και του 19ου αιώνα έως το Μαρόκο, την Αφρική και την Ινδία. Ακολουθούσαν σύγχρονες δημιουργίες από την Ευρώπη, την Αμερική και την Ιαπωνία. Ως συνεκτικό στοιχείο αυτής της παρέλασης του ανθρώπινου ντυμένου σώματος επιλέχθηκαν οι πτυχώσεις, τα διπλωμένα υφάσματα, ένα θέμα οικουμενικό που αναδύεται έτσι και αλλιώς παντού όπου υπάρχουν ενδύματα. Όλοι χαρήκαμε την Έκθεση και μερικές από τις ανακοινώσεις του συνεδρίου για μυθικούς δημιουργούς του 20ου αιώνα ήταν πράγματι συναρπαστικές.

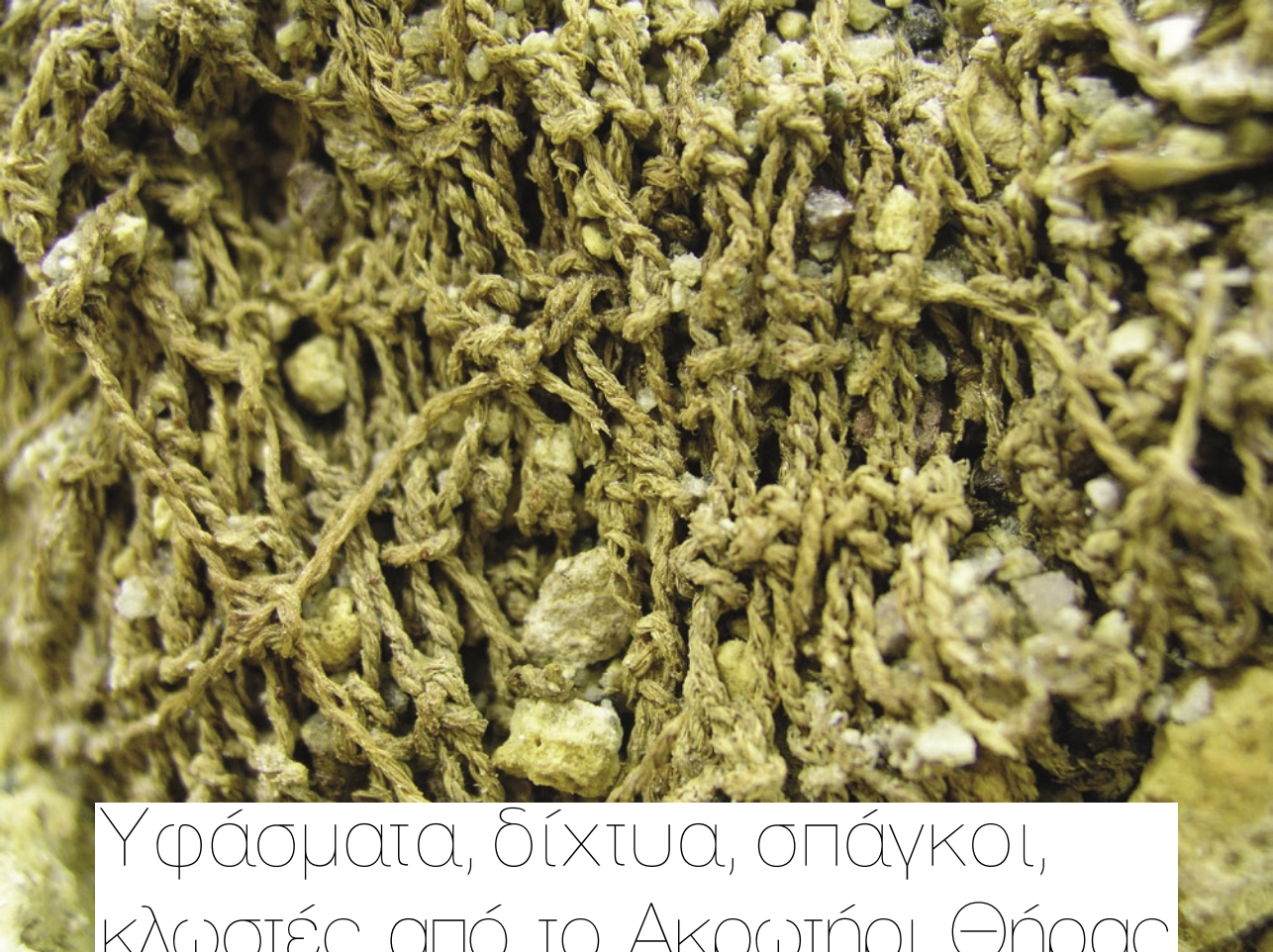
Με την ευκαιρία θα ήθελα να διατυπώσω μερικές απορίες που μου δημιουργήθηκαν. Ως ιστορικός η αντιμετώπιση του θέματος με ξενίζει. Μου είναι αδύνατον να βάλω πλάι στις φουστανέλες και στις πτυχώσεις των Μασάι, τα ρούχα των λεπτεπίλεπτων εκλεκτών κυριών της Madeleine Vionnet και της Alix Grès προκρίνοντας ένα μορφολογικό στοιχείο χωρίς αναφορές στις ιστορικές στιγμές, στην κοινωνική δομή, στις τεχνικές δυνατότητες, στις αξίες και στην αντίληψη του ωραίου της εποχής. Κανείς δεν φαντάζομαι να αμφισβητεί – ούτε ασφαλώς και οι οργανωτές της έκθεσης - ότι όλων αυτών συνδυασμός ήταν η συγκεκριμένη αισθητική του ανθρώπινου σώματος την οποία υπηρετούν οι πτυχές. Αντίθετα πρόθεση της έκθεσης όπως άλλωστε και του συνεδρίου δεν είναι καθόλου να εκτιμηθούν τα ενδύματα σε σχέση με την ιστορική τους στιγμή, αλλά αντίθετα να εκτιμηθεί η επαναφορά του ίδιου στοιχείου μέσα στον χρόνο και τη γεωγραφία, στην απέραντή του ποικιλία.

Από την άλλη πλευρά η ένδυση με τις εναλλαγές της είναι μία μεγάλη, συνεχής, αναπόφευκτη

επαναφορά. Σε ένα μακρόσυρτο βάθος χρόνου τα ίδια κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία τείνουν να επανέρχονται. Δεν είναι άπειροι οι τρόποι που το ρούχο περιβάλλει, τυλίγει, στηρίζεται γύρω από το σώμα. Σε χρονικές περιόδους ασυνεχείς και σε ευρείες γεωγραφικές περιφέρειες όχι αναγκαστικά γειτονικές, οι βασικές επιλογές επανεμφανίζονται με σταθερότητα. Η ανθρώπινη περιβολή, ποτέ ίδια εντελώς, μετασχηματιζόμενη με το χρώμα του πολιτισμού, της παράδοσης και των αξιών, υπακούοντας σε μερικές βασικές οικονομικές και κοινωνικές αναγκαιότητες εμφανίζει επαναφορές: τα ρούχα, κομμένα και ραμμένα ή τυλιχτά, με μανίκια παντελόνια ή ζώνες, σεβόμενα το ανθρώπινο σώμα και τις κινήσεις του χάνονται και έρχονται σε μία μακρά, μακρότατη ακολουθία που απαρτίζεται από ανακολουθίες. Και δεν αναφέρομαι μόνο στις γοργές εναλλαγές της μόδας. Από αυτήν την πλευρά η επιλογή των «πτυχώσεων» ως εννοιολογικού κλειδιού αιτιολογείται.

Οι συγκεκριμένες πραγματώσεις όμως έχουν πάντα τη σφραγίδα της εποχής τους, είναι πάντα έκφραση της ιστορικής στιγμής. Η «δομή» θα μπορούσαμε να πούμε βρίσκεται σε θεμελιώδη στοιχεία που επανεμφανίζονται. Αλλά ό,τι κάνει ένα ένδυμα ξεχωριστό είναι ο αέρας της ιστορίας, δηλαδή οι λεπτομέρειές του. Τα μακριά λουλουδιαστά ριχτά ρούχα των κοριτσιών των λουλουδιών της δεκαετίας του 70, σύμβολο απελευθέρωσης, δεν έχουν σχέση ιδεολογικά με τα μαροκινά ριχτά ρούχα των αρχών του αιώνα που φωτογράφησε ο Clément Aubaert. Δομικά όμως είναι τα ίδια.

Με την έκθεση αυτή είχαμε πάλι την ευκαιρία να απολαύσουμε τον πάντα περαστικό χαρακτήρα της τέχνης αυτής, που εμφοιλόχρησε στη μνήμη και την ψυχή μας και αγαπήθηκε όσο ελάχιστα.

Υφάσματα, δίκτυα, σπάγκοι, κλωστές από το Ακρωτήριο Θήρας Christophe Moulhérat, Γιούλη Σπαντιδάκη, και Ίρις Τζαχίλη

Το 2004 άρχισε η έρευνα των υφασμάτων και των κλώστινων συνθέσεων από το Ακρωτήριο της Θήρας. Η έρευνα αυτή είναι σημαντικότερη. Σε προϊστορικό οικισμό γίνεται για πρώτη φορά στο Αιγαίο. Η εικόνα των ενδυμάτων των τοιχογραφιών της Θήρας βρίσκεται στο νου όλων μας και η προοπτική μίας διεύρυνσης της μελέτης των υφαντικών προϊόντων στην υλική τους μορφή είναι πολύ ελκυστική.

Η μελέτη της υφαντικής στο Ακρωτήριο Θήρας είχε από παλαιότερα μία ιδιαίτερη θέση, μία ιδιαίτερη σημασία. Ένας λόγος είναι η μεγάλη διαθεσιμότητα των υπολειμμάτων των υφαντικών εργαλείων. Υπάρχουν μεγάλοι αριθμοί των διατηρήσιμων τμημάτων των αργαλειών, κυρίως αγνύθες. Αυτό βέβαια δεν είναι κάτι που προσιδιάζει μόνο στο Ακρωτήριο. Αλλά το γεγονός ότι στο Ακρωτήριο η πόλη ολόκληρη εγκιβωτίστηκε μέσα σε ηφαιστειακά υλικά σε μικρό διάστημα σημαίνει ότι η αρχαιολογική εικόνα μας μπορεί να θεωρηθεί πολύ κοντά στην αρχική. Παραδίδεται η φάση την στιγμή της εγκατάλειψης χωρίς άλλα στρώματα κατάληψης

του χώρου και επόμενης κατοίκησης. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρξε μεταγενέστερη χρήση των χώρων και έτσι η εικόνα που έχουμε είναι η τελική. Άρα οι αριθμοί των τεχνέργων και άλλων ευρημάτων είτε είναι οι πραγματικοί ή πολύ κοντά σε αυτούς. Επομένως ο τρόπος καταστροφής έδωσε την ευκαιρία για μία καλή προσπάθεια αποκατάστασης της υφαντικής στις λεπτομέρειες της. Έως τώρα δεν βρέθηκε αργαλειός κατά χώραν (in situ), αλλά οι αριθμοί μας οδηγούν σε μία εκτίμηση των ποσοτήτων, των αριθμών των εργαλείων και των αργαλειών και ίσως σε μία εκτίμηση του τρόπου κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής.

Εικόνα 1:
Ακρωτήρι Θήρας. Σμίλη (αρ. ευρετ. 7310).
Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Εικόνα 2:
Ακρωτήρι Θήρας. Λεπτομέρεια της σμίλης με
το ορυκτοποιημένο σπάραγμα υφάσματος.

Figure 1:
Akrotiri, Thera. Axe (n. 7310). Early Bronze Age.

Figure 2:
Akrotiri, Thera. Mineralised textile fragment on the axe.

Ένας άλλος λόγος της ιδιαίτερης θέσης της υφαντικής είναι ο μεγάλος αριθμός των τοιχογραφιών. Αυτές, με τις πολυπρόσωπες παραστάσεις προσέφεραν μία εικόνα του τελικού προϊόντος, των υφασμάτων. Έτσι έχουμε άφθονες πληροφορίες για την όψη των ενδυμάτων και των ανθρώπων, για τις λεπτομέρειες της ύφανσης, των χρωμάτων, της αισθητικής, έστω και σε μία εξιδανικευμένη μορφή. Έγιναν δυνατές ακόμη και εκτιμήσεις των ομοιοτήτων και των διαφορών των θηραϊκών υφασμάτων σε σχέση με τα κρητικά και τα μυκηναϊκά και των ιστορικών προεκτάσεων αυτού του είδους των σχέσεων. Επιπλέον βρέθηκε και πινακίδα της Γραμμικής Α με καταγραφή μεγάλης ποσότητας υφασμάτων.

Σε αυτό το σημείο βρισκόταν έως πρόσφατα η έρευνα. Είχε ήδη επισημανθεί ότι τα υφαντικά προϊόντα ήταν πολλών τύπων και χρήσεων και ότι δεν θα πρέπει η έρευνα να περιορίζεται σε ό,τι φαίνεται στις τοιχογραφίες. Οι χρήσεις τους ήταν ποικίλες και διαφοροποιημένες, άγγιζαν πολλές πλευρές της ζωής, της παραγωγικής ή της εορταστικής και συμβολικής, αλλά αυτό δεν είχε μελετηθεί διότι δεν υπήρχαν αρκετές πληροφορίες.

Πρόσφατα η κατάσταση άλλαξε. Παρουσιάστηκε η δυνατότητα μελέτης των πραγματικών υπολειμμάτων των υφασμάτων, κλωστών ή σχοινιών που σώθηκαν σε σπαράγματα ή πάνω σε άλλα υλικά, ορυκτοποιημένα ή όχι. Η μελέτη αυτή διευρύνει εντυπωσιακά τις γνώσεις μας μολονότι βρίσκεται ακόμη εντελώς στην αρχή της. Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε από το Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος μέσω της Γιούλης Σπαντιδάκη και του Christophe Moulhérat.

Θα αναφερθούν εδώ σύντομα το είδος των πληροφοριών που συλλέχθηκαν και κατόπιν μερικές

προκαταρκτικές πληροφορίες για τα ευρήματα που μελετήθηκαν.

A - Πληροφορίες για τις πρώτες ύλες

Κατά κανόνα θεωρείται ότι οι πρώτες ύλες στο Αιγαίο την εποχή του Χαλκού είναι δύο: τα λινάρια και τα έρια. Κατά καιρούς έχουν αναφερθεί και τα μετάξια ή ακόμη και το βαμβάκι, αλλά οι ενδείξεις είναι ακόμη λίγες. Στο Ακρωτήριο υπήρχαν πάντοτε έμμεσες ενδείξεις για την εκτροφή κοπαδιών με σκοπό τα έρια. Οι ενδείξεις αυτές είναι αρχαιοζωολογικές. Θεωρήθηκε επίσης με σχετική βεβαιότητα ότι υπάρχουν λινάρια λόγω των παραστάσεων, λόγω μεμονωμένων ενδείξεων (σπόροι λιναριού) αλλά και λόγω του γεγονότος ότι συνήθως στο Αιγαίο της εποχής του Χαλκού, τα ορυκτοποιημένα υφάσματα που σώζονται είναι από λινό (βλ. Μυκήνες). Βέβαια έχουν μελετηθεί ελάχιστα από αυτά.

Από τις πρόσφατες μελέτες του 2004 φάνηκε ότι η κατάσταση είναι πιο σύνθετη και διαφοροποιημένη, διότι οι υφάνσιμες ύλες είναι περισσότερες. Κατ' αρχήν ταυτίστηκε με βεβαιότητα το λινάρι. Αλλά επίσης ταυτίζεται με βεβαιότητα το μαλλί, για πρώτη φορά στο Αιγαίο την εποχή του Χαλκού. Μπορούμε να πούμε ότι από την Θήρα προέρχεται το μόνο ασφαλώς έως τώρα ταυτισμένο μαλλί στο προϊστορικό Αιγαίο. Επίσης είναι πολύ ενδιαφέρον ότι υπάρχουν πολλών ειδών ίνες φυτικές, πολύ περισσότερες από το λινάρι, αταύτιστες ακόμη. Και μάλιστα εδώ υπάρχει και ένα φαινόμενο εντελώς καινούριο και απρόσμενο. Υπάρχει ένα είδος πύλου, κετσέ δηλαδή, από φυτικές ίνες πράγμα που στη

Εικόνα 3:
Ακρωτήρι Θήρας. Καρφίδα. Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Εικόνα 4:
Ακρωτήρι Θήρας. Λεπτομέρεια της καρφίδας με το ορυκτοποιημένο σπάραγμα υφάσματος.

Εικόνες 5 (σελ. 15) 6, 7:
Ακρωτήρι Θήρας, Δίχτυα.

Figure 3:
Akrotiri, Thera. Pin. Early Bronze Age.

Figure 4:
Akrotiri, Thera. Mineralised textile fragment on the pin.

Figures 5 (page 15) 6, 7:
Akrotiri, Thera. Nets.

βιβλιογραφία παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο Αιγαίο. Είναι ένα συμπύλημα φυτικό και όχι ζωικό όπως γνωρίζουμε από εθνογραφικά παράλληλα. Αντίστοιχο υπάρχει μόνο στην Αίγυπτο.

B - Ευρήματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού

Στο Ακρωτήρι εντοπίστηκαν σπαράγματα ορυκτοποιημένων υφασμάτων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού επάνω σε χάλκινα αντικείμενα, μία σμίλη και μία καρφίδα.

Η σμίλη είναι εύρημα του 1994 (αρ. ευρετηρίου 7310) από την περιοχή του πεσσού 17. Χρονολογείται σύμφωνα με τους ανασκαφείς μεταξύ 2500 με 2300. Η σμίλη βρέθηκε σπασμένη και με ίχνη υφάσματος και στις δύο πλευρές. Μετά την συντήρηση διατηρήθηκε ένα τμήμα υφάσματος και τα δύο κομμάτια της σμίλης κολλήθηκαν (εικ. 1, 2). Προφανώς το ύφασμα προστάτευε τη σμίλη.

Η διαπλοκή του υφάσματος είναι απλή, με ίδιο αριθμό υφιδίων και στημονιών ανά εκατοστό. Οι κλωστές είναι μονόκλωνες και η στρέψη είναι z. Η διάμετρος τους είναι 0,005 χιλιοστών. Η εξέταση στο

ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης δεν επέτρεψε λόγω του επιπέδου διατήρησης τον καθορισμό του είδους της υφαντικής ίνας, πέραν του γεγονότος ότι είναι φυτική.

Στην ίδια περιοχή του πεσσού 14 και το ίδιο έτος βρέθηκε μία καρφίδα επίσης της πρώιμης εποχής του Χαλκού (2500-2300 π.Χ., σύμφωνα με τους ανασκαφείς). Στην καρφίδα σώθηκε ίχνος υφάσματος ορυκτοποιημένου γύρω από το αντικείμενο (εικ. 3, 4). Η διαπλοκή του υφάσματος είναι απλή, με ίδιο αριθμό υφιδίων και στημονιών ανά εκατοστό. Οι κλωστές είναι μονόκλωνες και η στρέψη είναι z. Οι ίνες είναι φυτικές χωρίς να είναι δυνατή η περαιτέρω ταύτιση. Μπορεί το ύφασμα που σώθηκε γύρω από την καρφίδα να αποτελεί τα ίχνη ενδύματος που η καρφίδα στερέωνε.

Τα υφάσματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από το Αιγαίο είναι ελάχιστα γι' αυτό τα ευρήματα Θήρας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ορυκτοποιημένο ύφασμα από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αναφέρεται από την Αμοργό. Είναι ένα τμήμα λινού υφάσματος σε ξίφος που προέρχεται από τάφο (B. Ζήσης, 1955 «Βαμβακερά, καννάβινα και λινά υφάσματα του 5ου αιώνας. Αποδίπλωσις και συντήρησις αυτών» Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 29: 587-593 σελ. 587, σημ. 2).

Γ - Δίχτυα, σπάγκοι και ψάθες

Στο Ακρωτήρι υπάρχουν σπάγκοι, σχοινιά και δίχτυα διάφορων ειδών, τεχνικών και μεγεθών. Είναι όλα από φυτικές ίνες, αλλά όχι από λινάρι. Μένει να ταυτιστούν οι ίνες. Ένα από τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα των τελευταίων ετών είναι τα δίχτυα των οποίων η μελέτη συνεχίζεται. Δίνουμε εδώ μερικές φωτογραφίες (εικ. 5, 6 και οπισθόφυλλο).

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι προκύπτουν μερικές χρήσεις που δεν γνωρίζαμε. Όπως π.χ. ότι οι δύο δίσκοι της ζυγαριάς (αρ. ευρετηρίου 7352) τοποθετούνταν ο ένας πάνω στον άλλον και τυλίγονταν σε μία μαλακή ψάθα (εικ. 7). Το επόμενο έτος η μελέτη θα επεκταθεί και σε ορισμένα ίχνη υφασμάτων.

Τέλος θέλουμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στον διευθυντή της ανασκαφής Ακρωτηρίου κ. Χρίστο Ντούμα που έδωσε την άδεια για τη μελέτη των υφασμάτων και την κα Τάνια Δεβετζή που βοήθησε αποτελεσματικά, σε πολλά επίπεδα την διεξαγωγή αυτής της μελέτης.

Μερικά προκαταρκτικά αποτελέσματα της μελέτης

αυτής δημοσιεύτηκαν στο ΑΛΣ (2) 2004. Για μία γενική θεώρηση της υφαντικής στο Ακρωτήρι Θήρας βλ. Ι. Τζαχίλη *Υφαντική και Υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

C. Moulhérat, Y. Spantidaki
and I. Tzachili:

"Strings, ropes, nets and
textiles from Akrotiri, Thera"
(Abstract)

Preliminary study of the material related in cloth-making activities proved to be exceptionally promising. The material is varied and unexpectedly rich. There are traces of mineralized textile in Early Bronze Age material, traces of mats in Late Bronze Age scales, and for the first time in the Aegean evidence of wool. There are also nets and strings which are currently being studied as well as felt made of fiber plants.

Δραστηριότητες του Κέντρου έρευνας και συντήρησης αρχαιολογικού υφάσματος (ARTEX)

Δύο ήταν οι κύριοι τομείς έρευνας κατά το 2004. Υφάσματα Αττικής (βλ. σχετικό άρθρο). Κατάλοιπα υφαντικής δραστηριότητας στο Ακρωτήριο Θήρας (βλ. σχετικό άρθρο). Το Κέντρο κατά τη διάρκεια του 2004 αύξησε τον εξοπλισμό του. Αγοράστηκε μικροσκόπιο Nikon Eclipse 50i. Έτσι διαθέτει τα μέσα για αναλύσεις και εξετάσεις των υφαντικών σπαραγμάτων επί τόπου σχεδόν πλήρεις. Ο εξοπλισμός αγοράστηκε με την χορηγία του ιδρύματος Κωστοπούλου. Ευχαριστούμε θερμά την επιτροπή του ιδρύματος.

Συνέδρια

Συνέδριο της I'ICOM-C στην Αθήνα

Recent Preoccupations. Textiles, Leather, Legislation.

Αθήνα, 20-24 Απριλίου, 2004.

Γιούλη Σπαντιδάκη (συνεργασία Fabienne Medard)

La préparation des fils de lin fins dans l'antiquité.

Comparaison des fils provenant de la Grèce et de

l'Egypte. Expérimentation.

10th Annual Meeting of the European Association of

Archaeologists

Λυών, 8-11 Σεπτεμβρίου 2004.

Γιούλη Σπαντιδάκη και Christophe Moulhérat

Recéentes découvertes de textiles archéologiques du

5ème siècle av. J.C. en Attique.

Folds and Pleats: Multiple meanings

Αθήνα 22 - 25 Ιουνίου 2004.

Ίρις Τζαχίλη

Αιγυπτιακές, Μινωϊκές και Ελληνικές ενδυμασίες.

Διαλέξεις

Γιούλη Σπαντιδάκη, Christophe Moulhérat

Les tissus du 5ème siècle av. J.C. découverts en

Attique, Centre de Recherche et de Restauration des

Musées de France, Παρίσι, 25 Μαΐου 2003.

Γιούλη Σπαντιδάκη

Αρχαία Ελληνικά Υφάσματα, Αμερικανικό Κολλέγιο,

4 Μαρτίου 2004.

Γιούλη Σπαντιδάκη

Μέθοδοι προσέγγισης των βυζαντινών

χρυσοκεκτημάτων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,

Πανεπιστήμιο Κρήτης, 29 Απριλίου 2004.

Γιούλη Σπαντιδάκη

Αττικά αρχαιολογικά υφάσματα. Πρόσφατα

ευρήματα, Εταιρεία Μελέτης Αρχαίας Ελληνικής

Τεχνολογίας, Αθήνα, 17 Μαΐου, 2004.

Γιούλη Σπαντιδάκη

Πρόσφατες ανακαλύψεις υφασμάτων του 5ου αιώνα

π.Χ. στην Αττική. Πρώτα συμπεράσματα, Μουσείο

της Πόλεως των Αθηνών, Ίδρυμα Βούρου- Ευταξία,

Αθήνα, 19 Μαΐου, 2004.

Γιούλη Σπαντιδάκη

Αρχαία Ελληνικά Υφάσματα, Λύκειο των Ελληνίδων,

Αθήνα, 16 Νοεμβρίου 2004.

Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος
Hellenic Centre for Research and Conservation of Archaeological Textiles
Κουμανούδη 26 - 11474 Αθήνα
Τηλ.: 210 6431112, e-mail: artex@hol.gr